

ВЛИЯНИЕТО НА ТУРСКОТО¹ ВЛАДИЧЕСТВО ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ДУХОВНИЯ ЖИВОТ В БОСНА

V глава. Сръбската православна църква, нейното развитие и нейното въздействие по време на турското владичество като отражение на духовния живот на православната част от населението

- 1) Организация на църквата
- 2) Условия на живот на свещенослужителите
- 3) Влияние на гръцката йерархия
- 4) Снабдяване с църковни книги чрез отпечатване и преписване
- 5) Наченки на литературна дейност сред духовенството
- 6) Църковните общини като инициатори на обучението в училищата
- 7) Значението на манастирите в живота на православното население

Положението и развоят на сръбската православна църква по време на държавната самостоятелност на Босна са ни известни само частично и в едри щрихи. Не стоят много по-различно нещата и с онова, което е известно за сръбската православна църква в Босна по турско време, особено от първото столетие на турското владичество.

Когато в средата на XV век изчезват и последните сенки от сръбската държавна самостоятелност и когато турската вълна нахлува до Срем и до Босна, престава да съществува и Печката патриаршия, от която зависи и сръбската православна църква в Босна. Всички сръбски православни митрополии попадат под юрисдикцията на Охридския архиепископ.

Едва през 1557 г. Мехмед паша Соколович² възстановява патриаршията в Печ. Този най-забележителен велик везир на турската империя е син на сръбски православни родители от Босна и още като дете в резултат на „аджами-оглан“³ е отведен в Цариград, където приема исляма и постига голям авторитет и могъщество⁴.

¹ Както се вижда и от оригиналното заглавие – *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, в дисертацията си Андрич говори за „турско“ владичество. Предложеният превод зачита авторското право, но сме длъжни да отбележим, че по-коректно би било да се употребява определението „османско“ вместо „турско“ владичество, респективно „Османска“ вместо „турска“ империя. – Б. ред.

² Литературният образ на Мехмед паша Соколович присъства в най-известния роман на Иво Андрич – *Мостът на Дрина*. – Б. ред.

³ За „аджами-оглан“ вж. III глава. – Б. а. Аджами-оглан – кръвен данък, според който християнски деца са обучавани за „слуги на Високата порта“. – Б. пр.

⁴ Срв. Vašagić. *Povijest Bosne*, с. 41. – Б. а. Вероятно Андрич е допуснал грешка, тъй като Башагич той цитира в предходните части на своята дисертация като

Характерно за тогавашните църковно-политически условия е, че Мехмед паша дори като везир на турската империя не скъсва връзките си със своите най-близки роднини, които са останали верни на християнството.

Било защото е смятал възстановяването на патриаршията за полезно за стабилизирането на ситуацията в страната, било защото е бил обхванат от желанието да помогне на своите роднини да се издигнат до авторитетни позиции, Мехмед паша Соколович през 1557 г. поставя своя брат Макарий за патриарх в Печ и с това отново възстановява патриаршията⁵.

След смъртта на Макарий през 1573 г. той назначава своя племенник Антоний за херцеговински епископ. Антоний става патриарх в Печ.

Приблизително по време на възстановяването на Печката патриаршия за първи път се споменава и за митрополит в Зворник⁶. Това е третата сръбска православна митрополия в Босна.

Турското нахлуване заварва две митрополии, а именно: Дабарската, със седалище в манастира Баня, и Милешевската (Херцеговинската), със седалище в Милешева. Всичките три митрополии оцеляват през многобройните съдбоносни превратности по турско време, само че при това са сменяли седалището си и своите названия, докато окончателно не се установяват в административно-търговските центрове: Дабарската митрополия – в Сараево (от 1713 г.), Милешевската – в Мостар (от 1766 г.), и накрая Зворничката – в Тузла, през 1852 г.⁷

Докато животът на католическото духовенство в Босна по време на турското владичество – въз основа на манастирски хроники, протоколи на дефиниториума⁸ на францисканската провинция и особено въз основа на обемните архиви на конгрегацията за пропаганда на вярата (Congregatio de Propaganda Fide), а освен това и от докладите на визитаторите и епископите – може да се реконструира до най-малки подробности, то за живота и дейността на сръбското православно духовенство от този период са запазени твърде малко сведения.

автор на *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od god. 1463 – 1850)*, докато за автор на посоченото заглавие, при това изписано точно като *povijest*, а не като *poviest*, той посочва М. Прелог (М. Prelog. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladave*). Всички цитирани източници въвеждаме според оригинала. – Б. ред.

⁵ Срв. К. Jireček. *Der Grossvezier Mehmed Pascha Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij* (Archiv für Slav. Philologie, IX, 1886: 291 – 297). – Б. а.

⁶ Срв. А. Hudal. *Die Seisch-orthodoxe Natiobalkirche*. Graz-Leipzig, 1922: 57. – Б. а.

⁷ Пак там: 58. – Б. а.

⁸ Дефиниториум – консултативен съвет. – Б. пр.

От оскъдните записки на отделни пътешественици, които по онова време пътуват из Босна и Сърбия, се вижда, че положението на сръбското православно свещеничество е крайно тежко.

Вече споменатият Георгиевич⁹ посочва, че сръбските православни свещеници в Сърбия живеят в голяма мизерия и са принудени да продават дърва по градовете, за да оцелеят. В описанието на своето пътуване през 1573 г. Герлах също свидетелства, че сръбското православно духовенство не разполага с никакви приходи; че живее твърде оскъдно и не според своя ранг и своето положение¹⁰.

Те [свещениците] носят същите дрехи, както и обикновените селяни. Герлах лично видял как свещеник начело на погребение крачи „с голи нозе до колене“¹¹, докато французинът Льофевър, който през 1611 г. пребивава в Милешева, отбелязва, че се е натъквал на свещеници, които са полуголи и толкова измършавели, че „предизвиквали силно съчувствие у виделите ги“¹².

Дори през XIX век Вук Ст. Караджич отбелязва, че сръбските православни свещеници се обличат „кой както си иска“, че „орат, копаят, прокарват вади, косят, цепят дърва“ и че някои от тях „отслужват литургия от дъжд на вятър“¹³.

През XVIII век положението на сръбските православни свещеници се влошава почти във всяко отношение. През 1767 г. е закрыта патриаршията в Печ и Босна става непосредствено подчинена на патриарха в Цариград. Това решение е със съдбовно значение за сръбската православна църква в Босна и за нейната по-нататъшна съдба.

До сана на екуменически патриарх може да се стигне само чрез султански ферман и по тази причина споменатият сан става предмет на публично наддаване, в което цариградските гърци живо участват, като

⁹ Във II глава на дисертацията Андрич споменава за Бартоломей Георгиевич/Гьоргевич (Bartholomeus Gjorgjević) – пътешественик, прекарал много години като пленник в „Турция“ (по Андрич) и впоследствие описал в серия произведения начина на живот, обичаите и навиците на „турците“, както и положението на християнското население в империята, като дава описание и на т. нар. „кръвен данък“. – Б. ред.

¹⁰ „Този белградски енориаш е бил занаятчия и се е научил да чете и пише в някой манастир“ (Гласник срп. уч. друштва, XXXVI: 212). – Б. а.

¹¹ Пак там. – Б. а.

¹² V. Jelavić. *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski Sandžak*, g. 1614, GZM, 1907: 471. – Б. а.

¹³ Вук Ст. Караџић. *Живот и обичаји народа српскога*. Беч, 1867: 296. – Б. а.

инвестират свой капитал¹⁴ подобно на всяко друго доходно начинание.

По това време в Босна се поставя началото на цяла поредица от гръцки владци, „които са оставили много лош спомен след себе си“¹⁵.

По същия начин, по който достигат до званието, те се и отнасят към тази чест, което значи, че явно и безогледно са се възползвали и от подчиненото им свещеничество¹⁶.

Гръцките владци в Босна, както и в Сърбия, са „бич за масите“. Чужди по език и по дух, гледащи на своето епископско достойнство единствено като на източник на приходи, те не само не са правили нищо за духовния напредък на поверената им епархия, но и в много случаи са нанасяли щети както в материален, така и в морален план, често работейки с турците в ущърб на християните¹⁷. От 1766 до 1880 г., значи точно през столетието, което е толкова богато на нови идеи в стимулирането на културата, те държат сръбското православно духовенство в постоянна мизерия и почти необразовано; това фатално влияние на владците е една от главните причини сръбските православни свещеници по времето на турското владичество да не развият никаква литературна дейност, нито да направят достоен за споменаване принос към културата.

Заедно с този конкретен натиск разбираемо е, че поради подчиненото положение на раята върху сръбските православни свещеници се налагали и други общи ограничения, засягащи основно немюсюлманите. През XIX век по време на руско-турските войни, както и по време на въстанието в Сърбия и на борбите в Черна гора цялата ярост на турски-

---

¹⁴ L. Von Ranke. *Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert*. Leipzig 1879 (Samtliche Werke, XLIII u. XLIV: 29). Един английски пътешественик, който в края на XVII век е бил в Цариград и е имал възможността да опознае патриарха и неговото обкръжение, пише: „Властта, придобита със симония, те удържат с тирания. Защото, щом вземат властта в свои ръце, те веднага се обръщат към своите владци с искане да им се върнат похарчените пари. Който владика се опита да се измъкне, те го свалят и на негово място поставят друг. След това епископът притиска нисшестоящото духовенство, а то пък – народа“. – Georges Wheeler. *Voyages de Dalmatie, de Grèce et du Levant*. Amsterdam, 1689. Срв. Годишница Н. Чупића, XVII, 1897: 124. – Б. а.

¹⁵ Вл. Ћоровић. *Манастир Тврдош*. GZM, XXIV, 1912: 414. – Б. а.

¹⁶ „Гръцките архиепископи са ръкополагали за пари и онези, които едва са можели да четат църковни книги“ (Н. Дучић. *Историја српске Цркве*. Београд, 1892: 202). – Б. а.

¹⁷ „Имали са по-близки отношения с държавната власт, отколкото с онези, които са им били поверени“ (Ranke. Op. cit.: 29). – Б. а.

те гонения е насочена срещу сръбската православна част от населението и неговите свещеници, защото турската власт ги смята за естествени съюзници на бунтуващите се срещу нея като единоверци.

А ако към всичко това се прибави и фактът, че сръбската православна църква, която спадала към екуменическият патриархат, има седалище в рамките на турската империя и че до XVIII век не е имала опора никъде извън границите на тази империя, лесно може да се обясни защо животът на сръбската православна църква се развива в най-примитивни форми и защо нейната книжовна дейност не се е изразявала в друго, освен да обслужва единствено църквата и нейните най-тесни потребности.

Сръбските печатници¹⁸ работят съвсем за кратко и още първите десетилетия на турското владичество слагат край на тази дейност. Първата печатница, основана през 1493 г. от Джурадж Църноевич в Обод, преустановява работа много бързо¹⁹. Изданията на тази печатница, въпреки че са твърде малобройни, са проникнали и в някои херцеговински манастири²⁰.

Не по-дълго просъществува и печатницата в Горажде. От книгите, отпечатани там, са се запазили един молитвеник (*Евхологион*) и един псалтир. Този псалтир се намира в сръбската православна църква в Горажде и от него може да се види, че е отпечатан под надзора на „старец²¹ и родител“ Божидар Горажданин, а изпод ръката на благочестивия калугер и свещеник („смерении мних и свештеник“) Теодор, в лето 1529-о²².

В босненските и херцеговинските църкви по-многобройни са книгите от печатницата на Божидар Вукович, основана през 1520 година във Венеция с благотворителни средства. Неговата дейност чак до средата на XVI век продължава синът му Вичентий.

Още през втората половина на XVI век Йеролим Загурович, големец от град Котор, печата във Венеция сръбски православни книги. В

¹⁸ Срв. III глава. – Б. а.

¹⁹ Срв. Jagić. *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. Eine bibliographisch-lexicologische Studie* (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften; Band XLIII). Wien, 1894. – Б. а.

²⁰ Срв. Нишифор Дуцић. *Књижевни радови*, I. Београд, 1891: 81. – Б. а.

²¹ Старец – монах, свързан с християнското движение на старчетството, който е постигнал висше духовно просветление и е удостоен с правото да дава духовни наставления. – Б. ред.

²² Срв. GZM, XIII, 1901: 31 – 70; 289 – 350. – Б. а.

тази негова дейност му помага някой си Яков Крайков²³ от София, докато за продажбата на книгите се грижи някой си Кара Трифон от Скопие. В сръбските православни църкви в Чайниче и в Травник се намират два псалтира, издадени в печатницата на Загурович²⁴.

Към средата на XVI век съвсем за кратко в Белград²⁵ работи печатница, в която нейният основател Радиша Димитрович започва да печата евангелието; но делото е прекъснато поради смъртта му; продължава го Троян Гундулич от Дубровник с помощта на йеромонах Мардарий от Мъркшината църква. Това „Белградско евангелие“ се намира в два екземпляра в манастира Житомислич в Херцеговина²⁶. В същия манастир се откриват следи и от дейността на сръбски печатари в Румъния, които в началото на XVII век са повикани от православния меценат – влашкия войвода Матей Басараб²⁷.

Обаче дори по времето, когато съществуват горепосочените печатници, с тяхната дейност, която се развивала твърде мудро, не е било възможно да се удовлетвори необходимостта от църковни книги, така че те и по онова време е трябвало да се преписват; а когато печатниците изчезнали, преписването останало единствено средство за размножаване на църковни книги, което продължава до XVIII век – до момента, когато Русия започва да снабдява сръбските православни църкви с необходимите църковни книги. С това се обяснява защо сред книгите, които произхождат от този период и които се съхраняват в босненските сръбски православни църкви, повечето са писани на ръка, а не са печатани²⁸.

Това са предимно съчинения за нуждите на богослужението, и то в най-тесния смисъл на думата: псалтири, книги с песнопения, евангелия

²³ Яков Крайков (XVI в.) – първият български издател. – Б. ред.

²⁴ Пак там: 59 и 303. – Б. а.

²⁵ Прохаска твърди, без да прилага никакви доказателства, че този „Биоград“ не е днешната столица на Сърбия, а „Биоград в Херцеговина“ (D. Prohaska. *Das kroatisch-serbische Schifftim in Bosnien und der Herzegowina*. Zagreb, 1911: 87). – Б. а.

²⁶ Вук Караджич е склонен да приеме, че този Белград е днешната столица на Сърбия (*Скупљени грамат. и полем. списи*. Држ. издање, Београд, 1896, књ. III: 381 – 382. – Б. а.

²⁷ За печатането на сръбски църковни книги в Румъния вж. Стојан Новаковић. *Српски штампари у Румунији* (Годишњица Н. Чупића, XVII, 1897: 331 – 348). Влашкият войвода Матей Басараб е помагал на херцеговинските манастири не само с църковни книги, но и с пари (С. Торовић. *Херцеговачки манастири*. ГЗМ, 1911: 510). – Б. а.

²⁸ Срв. М. Живковић. *Србуље у Сарајеву*. Гласник Срп. уч. друштва LXI: 179 – 210; М. М. Вукићевић. *Из старих Србуља* (ГЗМ, XIII, 1901: 31 – 70; 209 – 350. – Б. а.

и т.н. Тези механично преписвани текстове нямат нищо общо с истинската литература, а художествената им изработка рядко се отличава с богатство и вкус. И въпреки това тези църковни книги, съдържащи бележки, оставени от преписвачите, както и от тези, които са ги ползвали след това, ако бъдат разгледани по-добре, разкриват множество твърде интригуващи сведения за тогавашните условия особено по отношение на влиянието на турското владичество върху раята и върху нейния църковен живот.

Така например бележка на преписвач от 1565 година върху екземпляр на Патерика (Учението на светите отци), който се съхранява в Музея на сръбската православна църква в Сараево, сочи, че и в „онези усилни и прискърбни времена“ и извън манастирските зидове сред гражданите е имало хора, които са се грижили за религиозно-културните потребности на църквата²⁹.

И онези задължителни формулировки, с които преписвачите редовно завършват работата си и в които по правило молят да им се простят евентуалните грешки и да не ги проклинат, не са – както например Прохаска мисли – винаги само шаблонно добавени и поради това напълно лишени от съдържание. Сред тези бележки се намират и такива, в които се отразяват тогавашните църковни и социално-политически условия и които понякога водят към заключения и за личната съдба на преписвачите³⁰.

²⁹ Бележката, която преписвачът слага в края на текста, е интересна, защото пластично и детайлно разкрива тогавашното меценатство, както и начина, по който се е осъществявало преписването:

Повелѣниемъ г(оспо)дина Михаѣла Дѣсисалича и братѣамъ его Николи и Драговратоу троудѣхсе ѡ кмь писани азъ многогрѣшни и окнали и мьншы въ ча(с)цѣ богати гр(ѣ)хми и оубо gym добримѣ дѣла дѣакъ Мѣт(а)рь ѡ твои друга и сѣе пи(са) въ мѣстоу Сараевѣ въ багоч(е)стываго хр(с)тѣани на двмоу Михаѣла кѣюнжѣ Дѣсисали(ча) въ велицен ча(с)ти и оусрь(д)ню.
GZM, XIII, 1901, p. 36.

– Б. а. Този цитат не е преведен от Андрич и затова го прилагаме в оригинал. Цитатите от четвороевангелието от манастира Света Троица (Плевля) и четвороевангелието в Църковния музей в Сараево (вж. по-долу) са дадени и в оригинал, и в превод на сръбски, но ги представяме единствено в наш превод. – Б. пр.

³⁰ Четвороевангелието от манастира Света Троица (Плевля) от 1538 г. преписвачът завършва по следния начин:

„В тези злочести и прискърбни времена безмилостните турци се нахвърлиха върху стадото Христово като свирепи лъвове и този страх смути ума ми. Затова аз, грешникът, моля читателите и преписвачите, ако нещо съм сгрешил или дръзко съм написал, да го поправят със своя бистър ум и знания, в името на

Тъй като преписвачите са били рядкост, преписването – тежка и пипкава работа, а набавянето на книги от чужбина – свързано с още по-големи трудности, разходи и опасности, такива книги са били на голяма почит и са представлявали голяма веществена ценност. Тяхната скъпоценност ставала повод турците (а понякога вероятно и някои християни), без да се плашат от проклятията, по правило изричани в края на текста и насочени към всеки, който би ги откраднал, да посягат на тях и да ги препродават³¹.

По правило летописните бележки се отнасят за тогавашните политически събития, за промените на престола и сред везирите или за войните, както и за природни явления, посещения или смърт на патриарси и митрополити.

И преди XVIII век босненски манастири си набавяли църковни книги от Русия. В манастира Житомислич се намират такива книги още от 1637 г.³² Все пак едва през XVIII век започва постоянният приток на църковни книги от Русия, макар че набавянето на книги по този начин служело единствено за църковните нужди в най-тесния смисъл.

Христа“ (М. Вукићевић. *Из старих Србуља*. GZM, XIII, 1901: 297). В друго евангелие от същия манастир и по същото време [пише]: „По времето на султан Сюлейман цялото царство е принадлежало на мюсюлманите. И велика беше нашата беда. Всичко, което имахме, те ни го взеха. Едни си отиваха, други идваха и всичко наше вземаха. Ръката ми тежи, а умът ми е смутен от грижи, причинени от турците“ (пак там: 313). В един миней в същия манастир от 1560 г. преписвачът прибавя към обичайната заключителна формула, с която се извинява за евентуални грешки: „Защото писах със стъклени очи (очила?), бидейки много стар“ (пак там). – Б. а.

³¹ В едно четвороевангелие в Църковния музей в Сараево е написана средната бележка: „Това се случило през лето 1682-ро. Това свето Евангелие купила монахиня Ефимия (името е написано с тайнопис и едва по-късно е дешифрирано) за 30 динара от един прокълнат от Бога турчин по време, когато всички наши свети манастири са разрушени заради нашите грехове“ (Гласник Срп. уч. Друштва, 1885, LXIII: 200). В една ръкописна проповед на св. Йоан Златоуст в манастира „Света Троица“ се намира следният надпис от 1695 г.: „Нека се знае как аз, грешният монах на име Захарий, дойдох в манастира „Света Троица“ и намерих тази книга при исмаилитяните (турците) и Новак Бесарович я откупи (GZM, 1901: 291). В остатък от евангелие в същия манастир: „Светата книга Евангелие беше в ръцете на агаряните (турците). Спасена е през л. 1858-о, 13 ноември“ (GZM, XIII, 1901: 321). Срв. Љ. Стојановић. *Стари српски записи и натписи*, I, II, III, IV. – Сборник на историју, језик и књижевност српског народа, I оддел, I, II, III, X. Београд, 1902, 1903, 1905, 1923. – Б. а.

³² Прохаска. Ор. cit.: 91. – Б. а.

Последица от все по-широката употреба на руски книги в сръбските православни манастири е все по-масовото навлизане на русизми не само в езика на църквата, но и в книжовния език въобще. Едва благодарение на Вук Ст. Караджич и на неговото пионерско дело това влияние е ограничено и впоследствие изцяло преустановено.

През XIX век могат да се забележат първите наченки на литературна дейност сред сръбската православна част от босненското население³³.

Архимандрит Йоаникий Памучина (1810 – 1870) се проявява като сътрудник на „Сербско-далматински магазин“ и събира народни приказки.

Калугерът Прокопий Чокорило (1802 – 1866), известен повече със своята хроника, е оставил един опит за речник на турцизмите в сръбо-хърватския език; като сътрудник се появява в „Сербско-далматински магазин“, а посредством А. Хилфердинг³⁴ – и в руски списания.

Покрай тях за първи път се появява и светски писател – Ато Маркович Шолая.

Тези първи опити са интересни и поради това, че се появяват точно в Мостар, където през втората половина на XIX век възниква книжовно средище, което обогатява сръбско-хърватската литература със значими имена на поети и повествователи, каквито са Йован Дучич, Алекса Шантич и Светозар Чорович.

Много по-плодотворна е дейността на сръбските православни общини при създаването и поддържането на училищата.

Сръбското православно население изпълва училищното дело с повече смисъл и постига по-добри резултати, отколкото католическото, което трябва да се обясни с обстоятелството, че грижата за училищата – каквато е случаят при католиците – не е свързана изключително и само с компетенцията на духовенството, а и на църковните общини, съставени от миряни, като и името на общините по-късно е променено на църковни и училищни общини. В тези църковни общини работят граждани, епизодично търговци, които имат глас в църковните дела и при избора на свещеници. Такива търговци, които често пътували надалеч и познавали света, несъмнено са били движещата сила в създаването на пра-

³³ Срв. В. Ђоровић. *Из дневника Прокопија Чокорила* (GZM, XXV, 1913: 89 – 104; 195 – 208). – Б. а.

³⁴ Андрич изписва фамилията на Александър Фьодорович Хилфердинг (1831 – 1972) – руски лингвист, историк и фолклорист, като Гилфердинг, следвайки руската форма на името – Гилфердинг. – Б. пр

вославни училища в Босна; в повечето случаи това са заможни люде, които в името на идеята се включват и с материални средства.

Трудно е със сигурност да се установи кога са основани първите сръбски православни училища. Според протокола на Старата сръбска православна църква в Сараево през 1682 година там имало човек на име Никола Даскал (даскал = учител)³⁵. Юкич в своя преглед на училищното дело в Босна относно този факт се изказва твърде общо и неясно. През 1850 г. той пише, че сръбското православно население „от много години“ в по-големите селища разполага с училища, в които се учи само онова, което е най-необходимо, като посочва 11 подобни селища³⁶. Изглежда, че основната част от тези училища са създадени между 1820 и 1830 г.³⁷

Според официалните данни на турската власт, които в никакъв случай не могат да се смятат за достоверни, в Босна и Херцеговина през 1870 година съществуват общо 57 сръбски православни училища с 2820 момчета и 464 момичета³⁸.

През 1850 г. с дарения от сръбски православни търговци е основано първото средно училище в Сараево. Тази институция представлявала нещо средно между търговско училище и реална гимназия³⁹. През 1866 г. в Баня Лука е основано сръбско православно богословско училище. За преподавател в тази институция е назначен Васа Пелагич, известен писател, пишец в народен дух и със социалистически убеждения. През 1869 г. Пелагич е изселен в Азия по много причини, като една от тях е, че учел учениците на гимнастика, което според турските власти приличало на „военна строева подготовка“⁴⁰.

От голямо значение не само за църквата, а и за живота на целия народ са били сръбските православни манастири. През цялото времетраене на

³⁵ Твърде смело е от това веднага да се заключи, че е съществувало училище, както това прави Вукичевич (GZM, XIII, 1901: 31). – Б. а.

³⁶ I. F. Jukić. *Bosanski Prijatelj*, I, 1850: 132 – 133. – Б. а.

³⁷ Срв. И. Иванић. *Снеке манастирке, сеоске и варошке школе у Турској* (Годишњица Н. Чупића, XXXII, 1913: 195 – 301). – Б. а.

³⁸ Срв. V. Klaić. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb, 1882: 124; Jireček. *Op. cit.*: 59. – Б. а.

³⁹ J. Jelenić. *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*. Sarajevo, 1918: 32 – 33. – Б. а.

⁴⁰ Това богословско училище, както и някои други основни училища в Босна вече са подпомагани от белградските власти. „Подпомагани са училища в Босна и Херцеговина, а по-специално сръбското духовно училище в Баня Лука, основано още при Михаил“ – Јован Ристић. *Спољашњи одношаји Србије 1969 – 1872*. Београд, 1901, III. – Б. а.

турското владичество манастирите са представлявали един вид акумулатори на народната енергия, като монасите са се ползвали с много повече симпатии и авторитет сред народа, отколкото обикновените попове⁴¹.

В мирно време манастирите са били средища на духовния живот; когато се вдигат въстания, калугерите споделят съдбата на народа и често са негови предводители⁴².

Сръбската православна църква в Босна по време на турското владичество не е могла да развие своите сили. Тя не е дала литературни произведения, които биха могли да се мерят с тези на францисканците. В резултат на извънредните обстоятелства сръбската православна църква е свела своето религиозно влияние до малки като брой и обем форми, зад които се крие дълбок, интензивен живот, тясно и здраво свързан с най-ярко проявените особености на произхода и с народните обичаи. Този духовен живот е черпил своите сили колкото от народните песни, толкова и от църковните книги. Той е също толкова вкоренен в огнището на селската колиба, колкото и в църковния олтар⁴³.

Следователно, ако заслугата на католическата църква и на нейните представители францисканците е в това, че по време на турското владичество са поддържали постоянно трайни връзки с европейския Запад, то заслугата и значението на сръбската православна църква се изразява в това, че тя съхранява живителните сили в самия народ и по този начин спасява континуитета на духовния живот и непрекъснатостта на националната традиция до новото време.

Превод от сръбски: **Вяра Найденова**

⁴¹ Калугерите били „по-богати и по-добре облечени, по-добре разбирали църковните правила и защото по-често се молели в църквата, отколкото обикновените попове“ (Вук Ст. Караџић. *Живот и обичаји народа српскога*. Беч, 1867: 296 и *Српски рјечник* (Беч, 1852) под речниковата статия *намастир*. – Б. а.

⁴² Срв. Ћоровић. *Херцеговачки манастири* (ГЗМ, XXIII, 1911: 506 – 533). – Б. а.

⁴³ „По време на турското владичество интересите на сръбския народ се отъждествяват с интересите на православието.“ – Јов. Т. Томић. *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима, 1683 – 1693*. Београд, 1902: 3. – Б. а.